

О‘SMIRLARDA SUITSIDAL XULQ KELTIRIB CHIQRADIGAN PSIXOLOGIK OMILLAR

Mansurova Odinaxon Ulug‘bek qizi

Guliston davlat pedagogika instituti o‘qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘smirlarda suitsidal xulq keltirib chiqaradigan psixologik omillar haqida fikr yuritilib, shaxs suitsidal axloqining bir necha xatar omillari ajratib ko‘rsatilgan. A.G.Ambrumova K.Abraxam, Z.Freyd, Ringel kabi olimlarning suitsid borasidagi ilmiy izlanishlari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: Suitsidal xulq, psixologik portret, ishqiy mayl, tendentsiya, pessimizm, izolyatsiya, demobilizatsiya, oppozitsiya.

O‘qituvchi va tarbiyachi uchun bolalarning o‘smirlik davri psixologiyasini bilish psixologik nuqtai nazaridan ham pedagogik nuqtai nazaridan ham muximdir. Bu davrni biz yana o‘tish davri ham deb ataymiz. O‘smirlik davri asosan 11-15 yoshdagi bolalarni o‘z ichiga qamrab oladi, ya’ni 5-8 sinf o‘quvchilarini.

O‘smir o‘quvchilarni ta’lim va tarbiya berish ishlarida uchraydigan ayrim qiyinchiliklar bu yoshdagi bolalarning psixik rivojlanishi va hususiyatlarini ba’zan etarli darajada bilmaslikdan yoki inkor qilishdan kelib chiqadi.

O‘smirlik davrida o‘z joniga qasd qilish holatlari kuzatilib turadi. Quyida o‘smirlarda suitsidal xulq keltirib chiqaradigan psixologik omillarni ko‘rib chiqamiz.

Turli mualliflardan olingan ma'lumotlarni yig‘ib, suitsidentning qandaydir umumlashgan psixologik portretini tasavvur qilish mumkin. Uning uchun o‘z-o‘zini past baholashdek, o‘z-o‘zini amalga oshirishga yuqori ehtiyoj xarakterlidir. Bu og‘riqni yengishga past qobiliyatli sensitiv, empatik inson. Uni baland xavotirlilik va pessimizm, o‘z-o‘zini ayblash tendentsiyasi va toraygan (dixotomik) fikrlashga moyilligi farqlaydi. Iroda kuchining qiyinchiligi va muammoning echimidan ketish tendentsiyasi ham ta’kidlanadi. Keltirilgan portret ushbu qismning ikkinchi bo‘limida yoritilgan antiijtimoiy shaxs tavsifnomasiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri qarama-qarshidir.

Suitsidal axloq xarakteri va determinatsiyani yorug‘likka olib chiquvchi nazariyalar sharxi ushbu ko‘rinishning murakkabligi, polietologikligi haqida xulosa qilish imkonini beradi. Shu bilan birgalikda, shaxs suitsidal axloqining bir necha xatar omillarini ajratish mumkin:

- suitsidning avvalgi urinishlari (ushbu odamning);
- suitsidning oilaviy tarixi;
- krizisli vaziyat (tuzalmaydigan kasallik, yaqin kishisining o‘limi, ishsizlik va moliyaviy muammolar, ajrashish);

- oilaviy omil (ota-onalarning ruxiy azoblanish xolati, bolalar jaroxati, surunkali janjallar, uyg'unlashmagan tarbiya);
- hissiy buzilishlar (dastavval ruhiy azoblanish xolati);
- psixik kasalliklar (piyonistalik, giyoxvandlik, shizofreniya);
- ijtimoiy modellashtirish (OAV dagi suitsid namoyishi, ularning adabiy asarlardagi surati – “Verter samarasi”).

Bundan tashqari, xatarning quyidagi guruhlar ajratiladi: yoshlar, keksa odamlar, jinsiy kamchilik, xarbiy xizmatchilar, urush va urush nizolari veteranlari, shifokorlar va ba'zi bir boshqa kasb vakillari. Tashqi va ichki sharoit suitsidal axloqning paydo bo'lishini osonlashtiradi, biroq uni oldindan aniqlamaydi. Suitsidni “chiqarib yuboruvchi” haqiqiy sabablar ichki motiv hisoblanadi. Ko'pincha suitsidal motivatsiya krizisli vaziyatga hissiy sado shakliga ega. Shaxs boshiga yoqiladigan tipik hodisa yaqin odamni yo'qotish, ajrashish yoki firoq hisoblanadi. Ish yoki soqliqni yo'qotish, jinoiy jazo xavfi yoki fosh bo'lish ham suitsidal axloqning paydo bo'lishiga yordamlashadi. Ba'zida o'xshash reaksiyalar yirik muvaffaqiyatlar ketidan keladi – xizmat bo'yicha ko'tarilish, mas'uliyatning keskin oshishi, orzu qilingan maqsadga erishish va q.k. Turli vaziyatlarda suitsidal axloqning turli motivlari ta'sir ko'rsatishi mumkin: e'tiroz; o'ch; chaqiruv (e'tibor, yordam); qochish (jazo, azobdan); o'z-o'zini jazolash; rad etish (mavjudlikdan).

Masalan, o'smirlarning suitsidal urinishlarida quyidagi tilakni ajratish mumkin. Bu “Menga e'tibor qiling, men sizning yordamingizga juda muhtojman” deguvchi distress signali bo'lishi mumkin. Shuningdek, o'smir boshqalarni manipulyatsiya qilishga urinishi mumkin, masalan, qizlar do'stlarini o'zlariga qaytarish uchun katta dozadagi tabletkani qabul qilishlari mumkin. Boshqa variant – boshqalarni jazolashga intilish, ehtimol, ota-onalariga “Men o'lsam, afsuslanasizlar” deyish uchundir. Yuqori kuchli uyat yoki aybdorlik tuyg'usiga reaksiya, o'ta oqriqli vaziyat bilan to'qnashishdan qochishga intilish; LSD va boshqa giyoqvand moddalarning ta'siri – bularning hammasi motivatsiyalovchi omillarga misoldir. Stressli vaziyatlar mustaqkam-shaxsiy bo'lganiday, vaziyatli xarakterni oluvchi individual bo'yalgan yuqori qadriyatli kechinmalar (individual mazmunlar)ni dolzarblashtiradi. A.G.Ambrumova suitsidal axloqli katta odamlarda nopatologik reaksiyaning olti tipini ajratab ko'rsatadi:

- hissiy disbalans (salbiy affektlarning mavjudligi);
- pessimizm (hammasi yomon, vaziyat chiqishga ega emas, kelgusida qech qanday yaxshilik yo'q);
- salbiy balans (ratsional yuqori tanqidiy “xayotiy yakunni chiqarish”);
- demobilizatsiya (yolqizlik va rad etilganlik tuyg'usi tufayli aloqalar va faoliyatdan voz kechish);

- oppozitsiya (atrofdagilar adresiga ayblov bilan ko‘pincha namoyishkorona autotajovuzkorlikka o‘tuvchi tajovuzkor nuqtai nazar);
- tartib-intizomni buzish (aniq ko‘rinib turgan somatovegetativ buzilish bilan xavotir qolati).

Ko‘pincha suitsid bilan ishqiy mayl o‘rtasida zich aloqa ta’kidlanadi. Bu holda o‘lim sevuvchi odam uchun alohida mazmunga ega – sevgan odami bilan o‘limdan keyin birlashish yoki hayotligida u behuda umid qilgan muhabbatga erishish imkoniyati. Ehtirosli sevishda suitsidal axloq o‘zi ustidan yo‘qotilgan nazoratni tiklash, chidab bo‘lmas zo‘riqishni olib tashlashga urinish hisoblanadi.

Seyr suitsidal harakatlar ortida turgan tuyg‘ularni tahlil qilib, o‘z-o‘zini o‘ldirishning to‘rtta asosiy sabablarini ajratdi:

- izolyatsiya (sizni hech kim tushunmaydi, sening hech kimga qizig‘ing yo‘q degan his tuyg‘u);
- zaiflik (o‘z xayotingni nazorat qilolmasliging, hamma narsa senga bog‘liq emasligi hissiyoti);
- umidsizlik (qachonki kelajak qech qanday yaxshi narsadan darak bermaydi);
- shaxsiy ahamiyatsizlik tuyg‘usi (o‘z qimmatining xaqoratlangan tuyg‘usi, o‘z-o‘zini past baxolash, vakolatsizlik kechinmasi, o‘zidan uyalish).

Psixanalitik an'ana suitsidal axloqning chuqur mexanizmlari – uning ongsiz motivlarini tushunishga yaqinlashish imkonini beradi. Allaqachon ta'kidlanganki, axloqning deklaratsiyalangan motivlari ko‘pincha uning asl sabablariga mos kelmaydi. Psixanalitik tadqiqotlar suitsidallikning ongli va ongsiz determinantlarni chegaralash imkonini beradi.

Psixotahlilda dastlab K.Abraxam (1912) va Z.Freydning (1916) suitsidal axloqni ob'ektni yo‘qotish oqibatida tajovuzni o‘z shaxsiga qarshi yo‘naltirish natijasi sifatida tushuntiruvchi gipotezasi qabul qilingan. Z.Freyd “qayg‘u va melanxoliya» nomli ishida Menning jaroxatlangan (yo‘qotilgan) ob'ektni introetsirlovchi qismiga tajovuz orqali o‘z-o‘zini o‘ldirish dinamikasini ochib beradi. Shunday qilib, Men “yomon” ichki ob'ektlarning ta'zirini beradi. Ushbu nazariya bitta muqim yangilikdan iborat – suitsidal axloq dinamikasida yaqin odamning yetakchi rolini tan olish.

Ruhiy azoblanish xolatiga beriluvchan odam ob'ektni yo‘qotishga (maxrum bo‘lish, ixlosi qaytish, buzilish) boshida nafrat bilan reaksiya qiladi. Biroq ob'ektning o‘ta ahamiyatliligi kuchida u affektdan ximoyalanishga majbur. Himoya yo‘qotilgan ob'ektni singdirish haqidagi fantaziyali oral kechinmalarga tajovuz orqali amalga oshiriladi. Endi ob'ekt sub'ekt shaxsi bilan bir xillik sharofati evaziga qutqarildi. Ob'ekt o‘z shaxsining qismiga aylandi. Yo‘qotilgan ob'ektga dastlab yo‘naltirilgan nafrat endi o‘z shaxsiga qarshi qaratiladi. Og‘ir ruhiy azoblanish xolati (Freyd bo‘yicha melanxoliya) rivojlanadi, oqibatda suitsid boshlanadi.

Z. Freyd ta'kidlaydiki, melanxolik mexanizm bo'yicha suitsidal axloqning rivojlanishi faqat ikki sharoitda mumkin: 1) agar oral pallasi qayd qilingan bo'lsa; 2) agar ob'ektlil munosabatlarda ambivalentlik mavjud bo'lsa.

Z. Freyd o'zining hiyla keyingi ishlarida (1920 yildan 1923 yilgacha) o'z-o'zini o'ldirishni o'limga tug'ma maylning ko'rinishi sifatida ko'rib chiqadi. Suitsidal axloq – parchalash impulslari o'z-o'zini saqlash impulsidan ahamiyatli tarzda ustunlik qilgan xollardagina o'ringa ega. Urush vaqtida o'z-o'zini o'ldirishning kamayganligi, qotillikning yuqori darajasi bo'lgan davlatlarda, masalan, Lotin Amerikasida ular darajasining pasayganligi kabi faktlar o'z-o'zini o'ldirishga tubdan o'zgartirilgan qotillik sifatida qarash foydasiga gapiradi.

Bu g'oyalarni rivojlantirib, Menninger (1938) har bir suitsidal harakatda uchta tendentsiyani aniqlash mumkinligini ta'kidlaydi:

- o'ldirish istagi (tajovuzdan tashqariga yo'naltirilgan derivat);
- o'ldirilgan bo'lish istagi (birinchi istak bilan bog'liq vijdon ta'nasi oqibati);
- o'lish istagi – jonsiz bo'lish (toza ko'rinishda o'limga yasama qiziqish)

Bunda “jonsiz bo'lish istagi” o'limning real bo'lmagan oqibatlarini emas, muqofazalanganlik, xotirjamlik, tinchlik qaqidagi ongsiz fantaziyani ko'zda tutadi. Uchta tendentsiya qasos, autotajovuz, ketish, “vaqtincha o'lish”, o'z-o'zini jazolash, jinsiy istaklarni ramziy bajarish va h.k. motilarda ko'rinadi.

Modomiki, o'limga mayldan tashqari xayotga (jinsiy mayl va o'z-o'zini saqlashga mayldan tarkib topgan) mayl ham bor, demak suitsidal harakat destruktiv bilan bir qatorda konstruktiv motivlardan iborat. Bunday bo'lishi mumkin: yordam haqida chaqiruv, xavfdan qochish, pauza yoki ketish istagi. Shunday qilib, har bir suitsidal harakatda bir vaqtning o'zida tajovuzkorlik-autotajovuz, chaqiruv-qochishning qarama-qarshi maqsadlari namoyon bo'ladi.

Ringel (1953) har qanday suitsidal harakatga uch komponentdan tashkil topgan ilgari bo'lgan sindrom muqim xulosaga keldi. Bular:

- tajovuz inversiyasi (o'zga murojaat);
- suitsidal fantaziyalar;
- torayish.

Xafagarchilik, ko'ngil sovushi va omadsizlik bilan chaqirilgan torayish rivojlanishning (avvalgi bosqichga qisman qaytish) regressiv tendentsiyasidir. Natijada rivojlanishning ichki va tashqi imkoniyatlari cheklanadi, shaxslararo munosabatlar redutsiyalanadi, ob'ektiv anglash buzib ko'rsatiladi. Muallif regressiya asosida bolalikdagi “himoyalanganlik” kechinmasi bilan og'ir asabiylashish yotadi deb hisoblaydi.

O'ziga yo'naltirilgan internalizatsiyalangan ob'ekt yoki tajovuzni o'ldirish suitsidal dinamikaning yagona varianti emas. Xendin (1963) uchta Yevropa davlati axolisining suitsidlari motivatsiyasidagi farqlarni tadqiq etishga urinishga kirishdi. U

ta'kidlaydiki, xayot darajasi o'xshash bo'lgan bir-biriga yaqin joylashgan davlatlar – Daniya, Shvetsiya va Norvegiya – o'z-o'zini o'ldirish darajasi bo'yicha ahamiyatli tarzda bir-biridan farq qiladi (100 ming aholiga nisbatan). U bu tafovutni madaniyatda deb tushuntiradi. Daniyaliklar – passiv, firoqqa ta'sirchan, tajovuzni bostirish va boshqalarda aybdorlik hissini uyg'otishga moyildirlar. Shvedlar esa yutuqqa, mustaqillik va o'z tajovuzini qat'iy nazorat qilishga orientir olgan, nisbatan bolalarni barvaqt onasidan uzoqlashtiradilar. Norveglar – ular ham mustaqillikni raqbatlantiradilar, biroq hissiyotlarini erkinroq namoyish qiladilar, muvaffaqiyat va omadsizlikda o'z-o'zini jazolashga kamroq orientir qiladilar.

Milliy xarakterdagi tafovut suitsidning motivatsiyasida farqlar bilan uyg'unlashadi. Daniyaliklar uchun tobelik va yo'qotish; shvedlar uchun – omad frustratsiyasi motivlari, norveglar uchun – tajovuzkor (antiijtimoiy) axloq tufayli aybdorlik tuyg'usi bilan bog'liq suitsid xarakterlidir. Shu bilan bog'liq ravishda Xendin buyuklik va qudratlilikka talab bo'lib chiqish tuyg'usini suitsidal dinamikaning muhim omillari sifatida ko'rib chiqadi. Masalan, qudratli nartsissik tuyg'usi, uning yordamida vaziyatni yaxshiroq nazorat qilish, unga ta'sir ko'rsatish uchun o'z-o'zini o'ldirishga itarishi mumkin.

Ruhiy azoblanish holati va suitsidal axloqning boshqa belgilari o'z-o'zini baholashni boshqarishning buzilishi hisoblanadi. Bunday nartsissik zaiflikning rivojlanishi uchun quyidagilar asos bo'lishi mumkin:

– olti oyligida onadan erta ayrilish va u bilan birga boruvchi anaklitik ruhiy azoblanish holati (R. Shpits);

– 16-24 oyligida, ya'ni ilk yoshida ona tomonidan hissiy qabul qilish va tushunishning yo'qligi (M. Maller).

Bu, o'z navbatida, ambivalentlikka, ota-onalarning tajovuzkor majburlashiga, ruhiy azoblanish affektiga olib keladi. Bolada o'z-o'zini baqolashga qodir ichki psixologik tuzilmalar shakllanmaydi.

Shubhasiz, suitsidal axloq shakllanishining ongsiz mexanizmlaridan yana biri o'ta nartsissik ehtiyojdir. Ma'lumki, nartsissizm buyuklik tuyg'usi va o'zining qadrililigiga tashqaridan tasdiq olish zaruriyati bilan bog'liq. Nartsissik dinamikaning boshqa tomoni uyat, xasad, bo'shliq va to'laqonli emaslik hisoblanadi. Omadsizlik, janjal, stresslar bilan bog'liq notinch vaziyatlar ob'ektiv ravishda ushbu affektlarni suitsidal axloqning paydo bo'lishi va ularga chidab bo'lmas darajagacha kuchaytirishi mumkin.

Nartsissizm nazariyasiga muvofiq suitsidal axloq uyg'unlashgan dastlabki holatga regressiya hisobiga nartsissik krizis to'lovi hisoblanadi. Bu modeldan ham deviant axloqning boshqa shakllarini tushuntirish uchun foydalanish mumkin (tobelik, uydan ketish, daydilik).

Shunday qilib, psixoanalitik kontseptsiya shaxsning yaqin odamlari bilan erta munosabatiga o'z ildizi bilan ketuvchi suitsidal axloqning chuqurlashgan

motivatsiyalarini tushunishga yordamlashadi. Shaxsning keyingi axloqida oilaning aqamiyatini qayta baqolash qiyin.

Boshqa tomondan, shaxsning suitsidal axloqi atrofdegilar uchun og'ir sinov hisoblanadi. Hammutelik bilan o'xshash bo'lgan fenomen haqida gapirish mumkin. Suitsidentni yaqin odamlarining hissiy kechinmalari qismi qisqa muddatli, boshqalari uzoq yillar, ba'zilari – butun hayotda davom etadi. Oilaning har bir a'zosi buning uchun ma'lum bir psixologik narx to'laydi. K.Lukas va G.Seygen buni kelishuv deb ataydilar. Yaqin odamining o'limiga javob sifatida istalmagan axloqning quyidagi modeli kuzatiladi:

– sodir bo'lgan hodisani suitsidentning shaxsiy ixtiyori sifatida qabul qilish o'rniga o'zini o'zi o'ldirgan odamning o'limi uchun javobgar bo'lishi mumkin bo'lgan insonlarni izlash;

– yashashda davom etish o'rniga uzoq yillar traur qabul qilish;

– aybdorlik va o'z-o'zini azoblash kechinmasi;

– somatizatsiya – tuyg'ularni yuzaga chiqarish o'rniga kasallikka ketish;

– o'z-o'zini cheklash – xayot quvonchlaridan ketish;

– o'z tuyg'uarini tan olish va uni ifodalash o'rniga ishga, jinsiy aloqalarga, addiktsiyaga qochib borish;

– nihoyat, yangi suitsid – “sen o'lding, demak men ham o'laman”.

Shunday qilib, suitsidentga yaqin bo'lgan odamlar kuchli qayg'u, aybdorlik va g'azab tuyg'uari bilan to'ladilar, ulardan muhofazalagancha o'zlarini autodestruktiv tuta boshlaydilar.

Muxokama qilinayotgan mavzuga xulosa qilib, suitsidal axloqning murakkab majmuaviy xarakteriga yana bir e'tiborni qaratish maqsadga muvofiqdir. Aniq shaxs bilan ishlash uchun yetakchi sifatida psixologik tahlilni ajratib, biz, shubxasiz, ijtimoiy, huquqiy, tarixiy, kulturologik, tibbiy, etik kabi muammolarning boshqa muhim aspektlarini ham inobatga olishimiz zarur.

ADABIYOTLAR:

1. Akbarjonovich, M. A. (2023). MIGRATSIYA JARAYONINING TAHLILI VA MUAMMOLI JIHATLARI. IQRO JURNALI, 2(1), 628-631.
2. Akbarjonovich, M. A. (2023). AN ANALYTICAL APPROACH TO THE ELIMINATION OF CORRUPTION. Finland International Scientific Journal of Education, Social Science & Humanities, 11(4), 2045-2047.
3. <https://journals.researchparks.org/index.php/IJOT/article/view/4292>